

Kent Kuramları ve Tarihi Arka Plan

Urban Theories and Historical Background

Öz

“Şehir” teriminin tanımlanması ve kavramsallaştırılması, farklı sosyokültürel bağlamlar ve tarihsel dönemler arasında bir dereceye kadar değişkenlik göstermektedir. Bu farklılıklar, toplumların var oldukları dönem, coğrafi konumları ve içinde bulundukları yaşam koşulları gibi çeşitli faktörlere bağlanabilir. Buna göre, araştırmacılar tarafından kentle ilgili olarak ortaya atılan teoriler de çeşitlilik göstermektedir. Bu konu, Max Weber'in bu alanda özellikle etkili bir figür olmasıyla birlikte, önemli araştırmaların odak noktası olmuştur. Lapidus, Zanden, Mumford, Burgess, Henri Pirenne ve İbn Haldun gibi araştırmacılar da teorileriyle alana katkıda bulunmuşlardır. Kentlerin ve kentleşmenin ortaya çıkışı ve gelişimi geçmişten günümüze farklı toplumlarda çeşitli şekillerde gerçekleşmiştir. Türklerin Göktürkler döneminden itibaren Orta Asya'da kentsel yerleşimler kurdukları bilinen bir gerçektir. İslami dönemde şehir planlamasının ilk örnekleri Hz. Muhammed'in yaşadığı dönemde Medine'de belgelenmiştir. Emeviler döneminde İslam şehirleri antik Yunan, Roma ve Sasani şehirlerinin kentsel formlarından etkilenmiştir. Karahanlılardan itibaren şehir İslami bir karakter kazanmıştır. Gazneliler, Büyük Selçuklular, Harezmşahlar ve Türkiye Selçukluları gibi devletlerde kentler Türk-İslam kültürünün etkisinde gelişmiştir. Avrupa'da, Orta Çağ boyunca Kilisenin kentsel gelişim üzerindeki etkisi kayda değerdi. Aynı zamanda, Venedik ve Marsilya gibi gelişen ticari sektörlere sahip şehirler de ortaya çıkmıştır. Farklı özelliklere sahip şehirlerin ortaya çıkması, çeşitli coğrafi konumlarda ve farklı zamanlarda toplumlar arasında gelişme göstermiştir. Mevcut verilere göre evrensel bir şehir teorisinin sınırlılıkları açıkça görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kent, Kuramlar, Tarihte Şehir, Bağdat, Venedik

Abstract

The designation and conceptualisation of the term "city" exhibit a degree of variability across disparate sociocultural contexts and historical periods. These discrepancies can be attributed to several factors, including the era in which the societies existed, their geographical locations, and the living conditions they endured. Accordingly, the theories advanced by researchers concerning the city also vary. The subject has been the focus of considerable research, with Max Weber being a particularly influential figure in this field. Researchers, including Lapidus, Zanden, Mumford, Burgess, Henri Pirenne and Ibn Khaldun, have also contributed to the field with their theories. The emergence and development of cities and urbanisation have occurred in a variety of ways in different societies from the past to the present. It is a well-established fact that the Turks had established urban settlements in Central Asia from the time of the Gokturks onwards. The initial instances of urban planning in the Islamic period are documented in Medina during the lifetime of Prophet Muhammad. During the Umayyad period, Islamic cities were influenced by the urban forms of ancient Greek, Roman and Sasanian cities. From the Karakhanids onwards, the city acquired an Islamic character. Cities in states such as the Ghaznavids, Great Seljuks, Khwarazmshahs and the Sultanate of Rum developed in a manner influenced by Turkish-Islamic culture. In Europe, the influence of the Church on urban development during the Middle Ages was considerable. In addition, cities with thriving commercial sectors, like Venice and Marseille, have also emerged. The emergence of cities with different characteristics developed among societies in various geographical locations and at different times. According to the available data, the limitations of a universal city theory are evident.

Keywords: City, Theories, City in History, Baghdad, Venice

Serhat ALTINKAYNAK
(Sorumlu Yazar-Corresponding Author)

Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat
Fakültesi, Tarih Bölümü, Sinop, Türkiye
Department of History, Sinop University,
Faculty of Arts and Sciences, Sinop,
Türkiye
saltinkaynak@sinop.edu.tr

Geliş Tarihi/Received 30.09.2024
Revizyon Tarihi/Revision 07.02.2025
Kabul Tarihi/Accepted 12.05.2025
Yayın Tarihi/Publication Date 25.06.2025

Atıf:

Altinkaynak, S. (2025). Kent Kuramları ve Tarihi Arka Plan. *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 74, 217-226.

Cite this article:

Altinkaynak, S. (2025). Urban Theories and Historical Background. *Journal of Literature and Humanities*, 74, 217-226.

Content of this journal is licensed under a
Creative Commons Attribution-Noncommercial
4.0 International License.

Giriş

Dünya tarihi içerisinde kent kavramı üzerine birçok araştırma yapılmış ve bunlara bağlı olarak da farklı yaklaşımlar ortaya konulmuştur. Kent ile ilgili yaklaşımlar oluşturulurken belli kriterler dikkate alınarak genel geçer sonuçlara ulaşmak amaçlanmıştır. Kent konusunda ortaya atılan kuramların genelinde araştırmacıların ilgilendikleri toplum ve toplumun yaşadığı coğrafya dikkati çekmiştir. Buna göre genel geçer bir kent kuramı oluşturmanın zorluğu ortadadır. Ancak araştırmacılar ortaya koydukları kuramlarda genel geçer sonuçlara ulaşma çabası içindedirler.

Farklı kültür ve ortam içerisinde yeryüzünde yaşayan insanların şehir hayatları hakkında aynı şeyleri ortaya koymaları mümkün görünmemektedir. Bu yüzden her toplum, içinde yaşadığı mekân ve zaman dilimi içerisinde değerlendirilmelidir. Hatta aynı toplumlar farklı zamanlarda farklı özelliklere sahip olabilmektedir. Ayrıca her toplum her zaman dışa kapalı olamaz. Bu açıdan bakıldığında toplumların savaş, istila ve göç gibi vasıtalarla birbirleri ile iletişim kurmaları kaçınılmazdır. Tüm bunlar dikkate alınarak yapılan bu çalışmada öncelikle kent kavramına farklı milletlerin dilinde verilen isimlendirmeler üzerinde durulacak ve kent ile ilgili kuramlara değinilecektir. Ayrıca kentin varlığı ve özellikleri hakkında farklı toplumlardaki tarihi arka plan değerlendirilecektir. Bu değerlendirmeler esnasında Bağdat ve Venedik gibi öne çıkan bazı kentler hakkında ayrıntılı bilgi verilecektir.

Kent Kavramı ve Kuramlar

Kent kavramı milletlerin dillerinde farklı adlar altında ifade edilmiştir. Tarihi süreçte adı geçen kelime bazı değişiklikler geçirmiştir. Toplumlar arasında bu kelime ve kelimenin anlamı veya kelimeye bakış açısı farklılıklar göstermiştir. Fars dilinde kent, “şar (شار)” olarak ifade edilmiştir (Mu’in, 1375, s. 1996; Kanar, 2013, s. 944). Şehir, eski Farsça’da ise “hâkimiyet ve devlet” anlamında “hşasra”, Ermenice’de de “eyalet, ülke ve dünya” anlamlarında “aşharh” kelimesi ile ifade edilmiştir (Büchner, 1970, s. 391). Eski Türkler, özellikle Göktürkler ve Uygurlar, şehir kavramının karşılığı olarak “balık / balığ” kelimesini kullanmışlardır (Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi, 1985, C. I, s. 379; Sümer, 2014, s. 1; Tolstov, 2017, s. 59-67). XI. yüzyıldan itibaren Türklerde şehir kelimesine karşılık olarak Soğd kökenli olan “kent” veya “kant” kullanılmıştır. Arapça’da ise “medine, belde, mısır”, şehri ifade etmek için kullanılmıştır (Sümer, 2014, s. 2; Küçükaşçı, 2010, s. 440). Türk-İslam topluluklarından Karahanlılar ve Oğuzlarda da kend veya kent kelimesi şehir kelimesi yerine kullanılmıştır (Sümer, 2014, s. 1). Aynı kelime Yunanca’da “Polis”, Fransızca’da ise “Cité” olarak bilinmektedir. Almanya ve Saksonya’dan İskandinavya’ya kadar uzanan geniş ülkelerde kale ya da oturma alanı olarak “burgh / borough”, Latince’de ise yurttaş manasında “urbs / civitas” olarak adlandırılmıştır (Bakır ve Ülgen, 2009, s. 127).

Şehirleşme olgusu ve nasıl araştırılması gerektiği ile ilgili araştırmacılar arasında tam bir düşünce birliği yoktur. Bu hususta V. Gordon Childe ve Lewis Mumford şehirlerin tarihi ile ilgilenmişlerdir. Max Weber ve Gideon Sjoberg gibi sosyologlar ise ideal şehir tipi üzerine bir yaklaşım oluşturmaya çalışmışlardır. Coğrafyacılar şehirlerin konumları ve mekân özellikleri üzerinde durmuşlardır. Tarihçiler ise, Mason Hammond gibi, şehrin zaman içinde değişimini çoğalma ve yayılma olarak incelemişlerdir. Bu araştırma alanları ve araştırmacılar arasında bir birlik sağlanamamasının nedeni, bakış açıları arasındaki farklılıklardır. (Ergenç, 1988, s. 668-669).

Kent tipleri konusunda Max Weber önemli bir yaklaşım ortaya koymuştur. Weber’e göre üç kent tipi mevcuttur: “Tüketici Kent”, “Üretici Kent” ve “Ticaret Kenti” (Sezal, 1992, s. 41). Tüketici kent, prenslik şehrine doğru yönelim göstermektedir. Buna göre şehir, tüketicilerin satın alma güçlerini artıran patrimonial¹ desteğe ve siyasal gelirlere bağımlıdır. Bu sayede kentli bir aristokrasi, ticareti ellerinde bulundurur. Üretici kentler, fabrikaların ve imalatçıların bulunduğu modern kentler olarak ifade edilebilir. Bu kentlere Essen ve Bochum gibi kentler örnek verilebilir. Ayrıca üretici kentler, Orta Çağ’da zanaatkar ve tüccarların mallarını kent dışına gönderdikleri bir kent tipi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Tüketici ve üretici kent tiplerinin ardından gemicilik, nakliyat işlerinin ve buna benzer ticarî yapılanmaların tüccarların elinde olduğu ticaret kentleri ortaya çıkmaktadır (Weber, 2012, s. 91-95). Max Weber’e göre, şehrin kriterleri içerisinde büyüklük ve nüfus faktörleri mevcut değildir (Weber, 2012, s. 88). Bir yerleşimin kentsel bir topluluk olabilmesi için savunma amaçlı kalesinin, pazarının, mahkemesi ve yasalarının, kısmî ekonomisinin ve özerkliğinin olması gereklidir (Weber, 2012, s. 109; Aslanoğlu, 1998, s. 49). Weber genellikle Orta Çağ Avrupa kentini incelemiştir. Buna karşın Lapidus ise İslâm kenti modeli üzerinde durmuştur. Bir İslâm şehrinin yapılanması kale veya saray mensuplarının bulunduğu yönetici merkez, Cuma camisi, hanlar, bedestenler, açık pazar yerleri, mahalleler (yoğun konut alanları) ve dış mahalleler olarak ifade edilmiştir (Aslanoğlu, 1998, s. 52).

Zanden, Weber’e benzer şekilde üç kent tipinden bahsetmektedir. Onun bahsettiği kent tipleri “Sanayi Öncesi Kentler”, “Sanayi Merkezi Kentler” ve “Metropolitan Kentler”dir. Sanayi öncesi kentler gelişmeye açık değildirler. Bu kentler ilkel bir ulaştırma sistemi, güvenli ortam ve savaş, sağlık şartlarındaki olumsuzluklar ve köylünün toprağa bağlanması gibi sebepler dolayısıyla sosyal ve ekonomik olarak gelişmemişlerdir. Sanayi merkezli kentler ise sanayileşme ile birlikte gelişme

¹ Patrimonial kavramı ve patrimonial devlet hakkında ayrıntı için bk. İnalcık, 2013, ss.7-15.

göstermişlerdir. Metropolitan şehirler ise yeni teknolojik gelişmeler ile birlikte birkaç sanayi şehri bünyesinde bir araya gelmişlerdir (Sezal, 1992, ss. 42-43). Zanden'in yaklaşımındaki sanayi öncesi kentlerin gelişmemiş olduğu tam anlamıyla doğru görülmemektedir. İlk kez şehir dışı yerleşmelerden şehirleşmeye geçiş yaşayan bölgeler Mezopotamya, Peru ve Çin'deki Sarı Nehir havzasındaki yerleşimlerdir. Bu geçiş süreci yiyecek üreten toplumlarda ortaya çıkmıştır. Böyle bir geçiş sürecinin yaşanmasında ekonomi, kültür ve çevre şartlarının etkisi görülmektedir. M.Ö. 5000-3000 yılları arasında özellikle Mezopotamya'da tekerlekli taşıma araçları, karasabanın kullanımı, nehir kayıkları, sulama kanalları ve maden işleme sanatlarının gelişmesi ilk şehirleşmeyi meydana getiren başlıca unsurlardan olmaktadır. Özellikle üretimdeki artış ve bunların depolanması yeni yapılanmaları da mecbur kılmıştır (İsbir, 1992, s. 15). Böylece M.Ö. 3000'li yıllara gelindiğinde Mısır ve Mezopotamya'da örgütlenmeler basit çiftçiler şeklinde değildir. Tüm bunların aksine örgütlenmeler çeşitli meslek sınıflarını içeren devletler şeklinde meydana gelmiştir. Böylece artık yavaş yavaş tarımdan uzaklaşma başlamış ve rahipler, krallar, yazıcılar, çok sayıda zanaatkar ve askerler şehrin yapısını oluşturmuştur. Kulübe ve çiftlik evleri yerine kalıcı yapılar olan anıt mezarlar, tapınaklar ve saraylar inşa edilmiştir. Buna dayanarak Gordon Child'in ifade ettiği gibi "kentsel devrim" gerçekleşmiştir (Aktüre, 1997, s. 10). Benzer olarak Mumford da tahıl ekimi, saban, çömlekçi çarkı, tekne, dokuma tezgâhı, bakır işçiliği, soyut matematik, astronomik gözlemler, takvim, yazı ve sair bazı buluşlar ile birlikte en eski kentsel yerleşmelerin yaklaşık olarak M.Ö. 3000'li yıllara kadar gidebileceğini ifade etmiştir (Aktaran Aktüre, 1997, s. 10).

Burgess farklı bir şehir tipolojisi ortaya koymuştur. Onun tipolojisi mekân ile ilgilidir. Chicago şehrini inceleyerek "Tek Merkezli Halkalar Tipi"ni ortaya koymuştur. Buna göre şehir tek bir merkez etrafında halkalar şeklinde genişleyerek ortaya çıkmaktadır. En içte "merkezi iş ve ticaret bölgesi", bunun etrafında "geçiş bölgesi" ve çevresine doğru sırasıyla "işçilere ait bölge", "sanayi bölgesi" ve en dışta da "banliyöler" bulunmaktadır (Sezal, 1992, ss. 43, 44; Aslanoğlu, 1998, s. 29). Bu kent yaklaşımı Lapidus'un genel sınırları çizilmiş Orta Çağ İslam şehir tipini hatırlatmaktadır. İçerik olarak uymamakla birlikte teknik olarak bir İslâm şehri kent modeli Burgess'in kent modeline benzemektedir. İslâm şehri, ibadet yerleri ve yönetim merkezinden başlayarak etrafına doğru genişleyen yapıların surlarla çevrilmesiyle oluşturulmaktadır (İsbir, 1992, s. 17). Burgess'in şehir tipolojisinden örnek alarak Homer Hoyt "Çok Kesimli Şehir Tipi" ve E. L. Ullman ve C. D. Harris de "Çok Merkezli Şehir Tipi" kuramlarını ortaya koymuşlardır. Çok kesimli şehir tipinde yine merkezden çevreye doğru genişleme gösteren bir şehir tipi mevcut olmakla birlikte en dıştaki halka şehri çevrelememekte ve ayrı kesimler halinde bulunmaktadır. Çok merkezli şehir tipinde ise şehir tek bir merkeze değil çok merkeze bölünmüştür. Bu şehir tipinde idari bölge ayrı, ticarî bölge ayrı olabilmektedir. Merkezden çevreye doğru bir yapılanma da bulunmamaktadır (Sezal, 1992, ss. 43, 45, 46).

Kentlerin ortaya çıkışı ile ilgili başka yaklaşımlar da vardır. Bu yaklaşımlar, "Artı Ürün-Hidrolik Toplum Yaklaşımı", "Ekonomik Yaklaşım (Pazar Yeri Kent)", "Askerî Yaklaşım" ve "Dinsel Yaklaşım" olarak dört tanedir. Bunlardan artı ürün, toprak ve iklimin uygun olduğu sahalarda ürün artışı ve buna bağlı yeni düzenlemeler ile ilgilidir. Çünkü artı ürün takastan dağıtıma geçişte önemlidir ve artı ürün yatırıma dönüştüğünde kentleşme hızlanır. Hidrolik toplum yaklaşımında ise iş bölümü, gücün merkezileşmesi ve buna bağlı idari yapılanma etkilidir. Diğer bir şekliyle yağmurlamadan sulamaya geçiş, nüfus artışı, anıtsal binalar ve sosyal tabakalaşma şehirleşmeyi hızlandırır. Ekonomik yaklaşımda, şehir merkezindeki pazar yeri, merkantalist bir ticaret yeri haline gelmiştir. Bu hususta Henri Pirenne Orta Çağ kentlerinin ticari faaliyetler ile ortaya çıktığını ifade etmiştir. Onun üzerinde durduğu fikrin temelinde Akdeniz ticareti yatmaktadır. Avrupa şehirlerini ayakta tutan güç ona göre Akdeniz'dir (Pirenne, 1946, ss. 3-25). Polanyi ise uygarlığın temelinde iş adamı kültürünün yattığını ve bunun da ilk kez Babil'de gerçekleştiğini ifade etmektedir. Askerî yaklaşımda ise temel olarak savunma ihtiyacı etkili olmuştur. Çatalhöyük'teki ev yapılarında çatılardan evlere girilmesinin temelinde güvenlik gereksinimi yatmaktadır. Dinî yaklaşımda ise İbn Haldun karşımıza çıkmaktadır. Ona göre yerleşik yaşantı içerisinde sosyal kontrol mekanizması inançla sağlanmıştır (Aslanoğlu, 1998, ss. 17-20). Özellikle bedevileri bir arada tutan "asabiye" kentte etkisini yitirdiği için orada dinsel bir kontrol mekanizmasının varlığı vurgulanmıştır (Aslanoğlu, 1998, ss. 51-52). Dinî kontrol mekanizmasına ek olarak İbn Haldun, şehirlerin oluşumunu "Bedevilik"ten "Hadarilik"e geçiş ile açıklamaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus da şehri oluşturan hanedandır ve hanedanın ömrü ile şehrin ömrü de doğru orantılıdır. Hanedanın ömrü ne kadar kısa olursa şehrin ömrü o denli kısa, aksi durumda ise şehrin ömrü hanedanın ömrü nispetinde uzamaktadır. Bu durumda da şehrin "umranı" genişler ve gelişir. Ayrıca bu gelişmeye paralel olarak da şehirde yeni iş yerleri ve çalışma alanları çoğalır (İbn Haldun, 2011, C. II, ss. 629-630). Şehir oluşturmak için işçilere de ihtiyaç duyulmaktadır. Ancak işçilerin cazibesinin oluşturulacak şehre çekilmesinde hanedanın da çok ileri olması gerekir. Hanedan ne kadar ileri olursa işçiler de o denli onların etrafında toplanır. Ayrıca beşeriyetin gücünün yetmediği büyük taş ve diğer materyallerin kaldırılmasında da yine teknik birtakım araçların kullanılması gereklidir. Burada teknik bilginin yanında ayrıca manivela ve makara gibi araçlara da ihtiyaç duyulmaktadır (İbn Haldun, 2011, C. II, s. 632). Şehir kurma hususunda üzerinde durulması gereken bir diğer husus da güvenlidir. Şehirler kurulduktan sonra etrafları surlarla kapatılmalıdır. Şehir kolayca ulaşılacak bir mevkide de olmamalıdır. Sarp bir dağ veya tepe üzerinde, ağaç ya da taş köprüden geçilerek ulaşılabilir mevkide, etrafı nehirle veya denizle kuşatılmış bir yerde olmalıdır. İnsan sağlığı açısından şehir kurulacak yerin havasının iyi olması gerekmektedir. Şehrin havası durgun olmamalı ve etrafında bataklık bulunmamalıdır. Pis

kokuya sebep olabilecek bir yere yakın olmamalıdır. Böyle bir durumda şehirde salgın hastalık -veba veya sıtma gibi- tehlikesi ortaya çıkabilmektedir (İbn Haldun, 2011, C. II, s.635). Şehirler aynı zamanda meraların yakınında olmalıdır. Buralardan şehre ulaşım kolaylıkla sağlanmalıdır. Bu sayede şehir halkı et ve süt gibi ihtiyaçlarını karşılayabilmektedir. Ziraî ürünleri yetiştirmek için verimli topraklar hakkında da aynı durum geçerlidir. Ayrıca orman arazisi de şehir için önemlidir. Çünkü ısınma ve yapı malzemesi olarak ağaç kullanımı da gereklidir (İbn Haldun, 2011, C. II, s. 637). 1332-1406 yılları arasında yaşamış olan İbn Haldun'un zamanına gelindiğinde İslâm toplumları, VII. yüzyıldan XVI. yüzyıla kadar şehircilik açısından önemli olarak görebileceğimiz coğrafya, denizcilik, geometri, tıp, kimya, fizik ve teknik, mimarî gibi alanlarda yeterli bilgi ve beceriye sahip idiler. G. Sjöberg, uygun ekolojik taban, kent öncesi biçimlerdeki kısmî teknoloji (balıkçılık, avcılık ve sair) ve sonunda sosyal örgütlenme ile birlikte şehrin ortaya çıkışına dair bir yaklaşım öne sürmüştür (Akratan Aslanoğlu, 1998, ss. 21-22; Aktüre, 1997, s. 46).

Tarihi Arka Plan

İslam Öncesi Türkler ve Kent

İslâmiyet öncesinde Türklerde şehir hayatına ilişkin kayıtlar Göktürk Devleti zamanına kadar gitmektedir. Göktürklerin sağlam meskenlerle kurulu merkezlerinin bulunduğu Çin kaynaklarında kaydedilmiştir. Türklerin, biri yaylaklarda öteki de vadiler ve su kıyılarında olmak üzere iki merkezleri mevcut idi. Kışlak olarak kullandıkları vadi ve su kenarlarındaki merkezler evlerden oluşan yerleşim alanlarıydı. Buna göre Orhun kitabelerinin yer aldığı kışlak bölgesinin şehir yerleşimi olduğu anlaşılmaktadır (Kafesoğlu, 1983, s. 309). Göktürk kağanlarından K'i-min Kağan (öl. 608) Çin imparatorluğunun her şeyini taklit etmeyi istiyordu. Şehir kurma konusunda da Çin imparatoruna ısrarcı davranan K'i-min Kağan, sonunda istediğini elde etmişti. Çin imparatorluğunun sınır eyaletlerinden birinde imparatorun emri ile onun için bir şehir (Wan-şou-şu) kurulması kararı alınmıştır. Buna göre çadır hayatından şehir hayatına geçmek için ilk girişimin K'i-min Kağan tarafından gerçekleştirildiği görülmektedir (Sümer, 2014, ss. 5-6). 629 yılında Çin'in Kansu eyaletinden Hindistan'a giden Hüen-Çang adlı elçi Türkistan'a geldiğinde burada Gu (Kamul/Hami), Kao-Ç'ang (Koçu/Kara Hoca), A-Ki-Ni (Yenk/Karaşar), Kiu-Çi (Kuça) ve Poh-Loh-Kia (Ak Su) adlı şehirlerden bahsetmiştir (Sümer, 2014, s. 21). Bilge Kağan zamanında (716-734) "Toğu Balık" adlı bir şehrin varlığından bahsedilmektedir. Yukarıda ifade ettiğimiz gibi şehir kavramı içerisinde "balık" kelimesi şehir ile yakından ilgilidir (Tolstov, 2017, ss. 59-67; Sümer, 2014, ss. 9-10). Ayrıca Göktürkler zamanında Isık Göl ve Tanrı Dağları etrafında şehirleşme faaliyetleri de başlamıştı. Buralarda yerleşik kültüre ait birçok bulgu mevcut idi (Genç, 1997, s. 51). Bölgede Çargelan, Çumgal, Çaldivar, Atbaş, Şirdak-Beg, Manakeldi gibi kale şehir harabeleri mevcuttur. Bu harabe kaleler Göktürkler zamanında bize bölgedeki yerleşim ve şehirleşme hususunda bilgi sağlamaktadır (Ögel, 1962, ss. 173-176). Uygurlar zamanında ise İl İtmiş Bilge Kağan tarafından kurulan ilk şehir Ordu Balık'tır. Kağan, şehri kurduktan bir yıl sonra vefat etmiştir (758). Buradan hareketle onun, Türk tarihinde ilk kez şehir kuran hükümdar olması da kayda değerdir (Sümer, 2014, ss. 28-29). Gönüllü bir Müslüman mücahit olan Tamim b. Bahr el-Muttavvi'i, Ordu Balık şehrine seyahat etmiştir. O, Türk ülkesinin çok soğuk olduğunu ve yılın ancak altı ayında bölgede seyahat edilebileceğini kaydetmiştir. Uygur Kağanı'nın şehri ile ilgili olarak ise şehrin büyük ve surlarla çevrili olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca on iki adet büyük demir kapıya sahip olan şehrin, kalabalık ve çarşılarla sahip bir ticaret kenti olduğundan söz etmiştir (Minorsky, 1948, ss. 278-279, 283). 982 yılında Uygur ülkesine seyahat eden Çin elçisi Wang Yen-Te, bölgede şehircilik açısından önemli görebileceğimiz bazı bilgiler kaydetmiştir. O, I-Chou (Hami) şehrinde ipek böcekçiliği ve buna bağlı olarak da ipekli kumaş üretildiğini ifade etmiştir (İzgi, 2000, s. 52). Yine Chinling Dağı'ndan çıkan nehrin, başkent Koçu şehrinin bütün çevresini dolaşarak tarlaları ve meyve bahçelerini suladığını, su değirmenlerini döndürdüğünü kaydetmiştir. Orada yaşayan insanların K'ung-hou (Kopuz) eşliğinde müzik yaptıklarını ve samur kürkü postu po-tieh (kaliteli bir pamuk) ile hsiu-wen hua-jui pu (çiçek motifleri ile işlenmiş elbise) imal ettiklerini ifade etmiştir (İzgi, 2000, ss. 57-58). Şehirde elliden fazla manastırın, Tang imparatorlarından Tai-tsung ve Ming-huang'a ait ferman ve mektupların depo edildiği bir kulenin de varlığını kaydetmiştir (İzgi, 2000, ss. 60-61). Hudûdu'l-Âlem adlı kaynakta Türklerin en geniş ülkesi olarak Toghuzghuz (Uygur) ülkesinde kimisi köy kimisi şehir olan 17 adet yer adı verilmiştir. Bu yerlerden en büyük olanı ve başkent özelliğinde bulunan Jinanjath (Chinanjkath)'tir (Hudud al-'Âlam, 1937, ss. 94-95). Yukarıdaki Çin elçisi Wang Yen-Te'nin özelliklerini verdiği Koçu şehri de burasıdır. XIII. yüzyılda kent Kara Hoca adıyla bilinmektedir. Günümüzde ise İdi Kut şehri olarak anılmaktadır (Sümer, 2014, s. 39). IX. yüzyıl coğrafyacılarından İbn Hurdadbeh, Türk ülkelerini geniş bir alan olarak ifade etmiş ve bölge sınırlarını ise şu şekilde belirtmiştir: "Onların sınırları Çin, Tübbet, Harluklar, Kîmâklar, Oğuzlar, Cifrler, Becenekler, Türgeşler, Özkeşler, Hifşâhlar ve Hırhîzlar'a kadar olan bir alanı kaplamaktadır." Bu kayıttan sonra o, Türk şehirlerinin sayısını vermiştir. Buna göre Türklerin on altı büyük şehri olduğu kaydedilmiştir (İbn Khordâdbeh, 1889, ss. 22-23). Tuna Bulgar devleti zamanında ise iki tane şehir öne çıkmaktadır. Pliska ve Preslav (Pereyaslav) adlı şehirler sarayları ve su tesisatları ile ünlüdür. Hazarlar ve Volga Bulgarları'nın evlerinin ahşap olduğu bilinmektedir. Ancak Hazarlarda sadece Şarkel Kalesi taş ve tuğladan yapılmıştır. Aynı zamanda Asya Hunlarından Avarlara kadar Türklerin şehir surlarını kalın kütüklerden yaptıkları da bilinmektedir (Kafesoğlu, 1983, ss. 309, 310).

İslamiyet ve Kent

İslâmî dönemde ilk şehirleşme Hz. Muhammed zamanında Yesrib (Medine)'de gerçekleştirilmiştir. Yesrib (Medine) şehrine Hz. Muhammed'e izafeten "Medinetü'r-Resûl" ismi de verilmiştir (Ebû'l-Fidâ, 1840, ss. 86-87; Ebû'l-Fidâ, 1349, ss. 118-119; Ebû'l-Fidâ Coğrafyası, 2017, s. 91). Adı geçen kentte ekonomi, eğitim-öğretim, adalet ve kamu yönetimi gibi alanlarda düzenlemelere gidilmiştir. Bu düzenlemelerin uygulanması için de Mescid-i Nebevî (Mescidü'n-Nebî) inşa edilmiştir. Böylece ilk kez cami merkezli şehir modeli başlamıştır. Hz. Ömer zamanında ise Mescid-i Nebevî'nin yakınına idarî işler için Darü'l-İmare adlı bina inşa edilmiştir. Mekke ve Yesrib (Medine) İslâm tarihinde önemli merkezlerdi. Birincisi Hz. Muhammed'in doğduğu, ikincisi ise ilk İslâm devletinin temellerinin atıldığı şehirdi. II. Velid zamanında Medine camii yeniden ihtişamlı bir şekilde inşa edilmiştir. Mekke ise hacıların sürekli ibadet için gittikleri bir şehir olması nedeniyle dinî ve ticarî olarak zenginleşmiştir (Durant, t.y., ss. 73-74). Şehirleşme açısından Mekke'nin önemli bir özelliği de kuyularının varlığıdır (Belâzurî, 2002, ss. 69-76).

Hz. Ömer zamanında sınırların genişlemesi nedeniyle ayrıca ordugâh şehirler de kurulmuştur. İlk aşamada askerî amaçlı kurulan bu şehirler daha sonra giderek klasik yerleşimler haline gelmiştir. Hz. Ömer zamanında askeri amaçlarla düzenlenen ve Emeviler zamanında tam anlamıyla şehir özelliklerine ulaşan Kûfe, Basra ve Fustat (Kahire) şehirleri yukarıdaki verilere uygun şehirlerdir. Adı geçen şehirlerde de merkezde ulu cami bulunmaktadır. Kûfe ve Basra'da Beytü'l-mal binası, Darü'r-rızık (vergi gelirlerinin saklandığı bina), Darü'l-berid (Postahane) mevcuttur ve ayrıca vefat edenler için de mezarlık alanları ayrılmıştır. Şehirlerin su ihtiyaçları için de kanallar açılmıştır. Aynı faaliyetler Fustat (Kahire)'ta da yapılmış ve orası İskenderiye'nin önüne geçerek Mısır'ın merkezi haline gelmiştir (Küçükşacı, 2010, s. 442).

Emevilerden itibaren sınırların genişlemesiyle yeni şehirler de kurulmuştur. Kayrevan ve Samerrâ gibi şehirler bunlara örnek verilebilir. Burada kayda değer olan ise Emeviler zamanında İslâm şehirleşmesinin antik Yunan, Roma ve Sasani şehir sisteminden etkilenmiş olmasıdır (Küçükşacı, 2010, s. 442). Ayrıca bu dönemde fetih hareketleri doğuya doğru ilerleyince Emevîler, Mekke ve Kudüs'ten sonra yeni başkent olarak Şam'ı seçmişlerdir. Şam şehrinin çevresinde akan beş adet nehir ile burası "dünyanın bahçesi" haline gelmiştir. Aynı zamanda Şam'da yüzlerce çeşme, yüz kadar hamam ve yüz yirmi bin bahçe mevcut idi. Yüz kırk bin nüfuslu şehrin ortasında Halife'nin sarayı yükseliyordu. Saray I. Muaviye zamanında yaptırılmıştı. Sarayda altın ve mermer zenginliğinin yanı sıra duvarlar ve yerler de mozaiklerle kaplı idi (Durant, t.y., s. 77). Emeviler zamanında kültürel faaliyetler diğerlerine göre biraz geri planda kalmıştır. Bunun en açık göstergesi ise onların Şam'da kütüphane yapmamasıdır. Abbasiler döneminde ise Bağdat ön plana çıktığı için yine Şam'da kültürel faaliyetler zayıf kalmıştır. Fatımîler zamanında Trablusşam'da bir kütüphane açılmış ancak Haçlılar zamanında bu kütüphane de yağmalanmış ve yakılmıştır. Gibbon adı geçen kütüphanedeki 3.000 cilt kitabın Haçlılar tarafından yakıldığını ifade etmiştir (Zeydân, 2012, C. II, ss. 195-196).

1432 yılında Venedik'ten Akdeniz'e açılan ve Kudüs'ten Şam'a gelen Bertrandon de la Broquiére, Şam ile ilgili birtakım bilgiler vermektedir. Şam'da bu zamanda Fransız, Venedikli, Cenevizli, Floransalı, Katalonyalı tüccarlar vardır. Kentte Hristiyanların at üstünde dolaşmalarına izin verilmemektedir. Bu yüzden yanındaki kılavuzun uyarısıyla atından inmek zorunda kalmıştır (Bertrandon de la Broquiére, 2000, s. 125). Bu durumun bölgedeki güvenlik ile ilgili olduğu muhtemeldir. Bertrandon, şehrin fizikî özellikleri ile ilgili bilgi de vermektedir. Şam üç taraftan çevrili düz bir arazidedir. Batı yönünde büyük bir dağ vardır ve dış mahalleler bu dağa doğru inşa edilmiştir. Şehirde güzel ve büyük bahçeler mevcuttur. Her yerde su kaynağı mevcut olup evlerin hemen hemen hepsinde çeşme vardır. 1400 yılında bu şehir Timur tarafından yakılıp yıkılmıştır. Hatta şehirde o zamandan kalan izler mevcuttur (Bertrandon de la Broquiére, 2000, s. 127). Memlûk Devleti zamanında Kahire'den sonra Şam en değerli şehirdir. Orada ticaret oldukça gelişmiştir. Şehirde bu zamanda yaklaşık yüz bin kişi yaşamaktadır (Bertrandon de la Broquiére, 2000, ss. 129-130). Aynı zamanda burada oldukça keskin kılıçlar üretilmektedir. Şehirde çelikten ayna üretimi yapılmakta (Bertrandon de la Broquiére, 2000, s. 147) ve bahçelerinde de üzümler yetiştirilmektedir (Bertrandon de la Broquiére, 2000, s. 149).

İslâm tarihinde şehirleşmenin zirve noktası Bağdat şehridir. Abbasi Halifesi Mansûr (754-775) döneminde M.762-766 yılları arasında bir Ktesifon yakınlarında inşa edilmiştir. Başlangıçta idarî bir merkez olarak inşa edilen kent daha sonra ticaret, sanayi, kültür ve sanat merkezi haline gelmiştir (Scheiner ve Toral, 2022, s. 3 vd.). Bağdat'ın kuruluşu ile ilgili ayrıntılı bilgi İbnü'l-Esîr tarafından kaydedilmiştir: "[Mansur] Huld diye bilinen köşkünün hizasındaki manastıra gitti. Manastırın papazını, Bağdat'ın arazisinin, Muharrim'in, Bustanu'n-Nefs'in ve Atîka'nın sahiplerini çağırttı. Arazilerinin soğuk, sıcak, yağmur, çamur, sivrisinek ve haşarat durumları hakkında bilgi aldı. Hepsini de sordukları soruları cevapladılar..." Arazi sahibi ise şöyle dedi: "-Ey Müminlerin emiri! Bu yerlerden hangisini tercih edeceğinizi soruyorsun. Benim fikrime göre dört nokta arasına yerleşmelisin. Batıdaki iki nokta Katrabbül ve Bâdûryâ, doğudaki iki nokta ise Bûk Nehri ve Kelvâzî'dir. Bu takdirde hurma ağaçlarının arasında ve suya yakın bir yerde olursun. Bir taraf kuraklaşır da mamurluğu gecikirse diğer taraflar mamur olur. Ey Müminlerin emiri! Sen Sarra'tasın, erzak Şam ve Rakka'dan ve batıdaki Mısır civarından gemilerle Fırat'tan gelir. Çin, Hind, Basra, Vâsit, Diyarbekr, Rûm, Musul ve diğer şehirlerden gelecek erzak da Dicle nehri yoluyla gelir. Armenia ve ona bitişik olan yerlerden,

hatta Zab'a kadar olan yerlerden erzak gelir. Aynı zamanda etrafın nehirlerle çevrili olduğundan düşmanların sana köprü olmaksızın yaklaşamazlar. Köprüleri kestiğin veya yıktığın an düşman sana ulaşamaz. Dicle, Fırat ve Sarrât bu şehrin etrafında hendek vazifesi görür. Basra, Kûfe, Vâsıt, Musul ve Sevâd'ın tam ortasında bulunur ve de karaya, denize ve dağa yakın olursun." (İbnü'l-Esîr, 1986, C. V, s. 452). Bağdat, özellikle Harunü'r-Reşid (786-809) zamanında yaşadığı yükselme sayesinde "Binbir Gece Masalları"na dahi konu olmuştur (Erdem, 2011, s.467). Halife Me'mûn zamanında (813-833) Bizans'tan ve fethedilen diğer kültür merkezlerinden Bağdat'a Yunanca eserlerin çoğu getirilmiştir. Bunlardan Arapça'ya çeviriler yapılmıştır. Aynı zamanda Me'mûn tarafından Bağdat'ta kurulan "Beytül-Hikme" (Bilgelik Evi) adlı kurum bilim adamlarının çalışmaları için ayrılmıştır (Sezgin, 2008, C. I, s. 10). Bu dönemde Bağdat'ın Şemmâsiyye semtinde bir gözlemevi (rasathane) kurulmuştur. Bu bakımdan Me'mûn, astronomi tarihinde ilk kez gözlemevi kuran kişi olarak kayda geçmiştir (Sezgin, 2008, C. I, s. 11; C. II, s. 19).

Bağdat'ın mimarî planına baktığımızda ise merkezinde iç içe iki sur ile çevrili cami ve hilafet sarayı bulunuyordu. Bu merkezin dışında muhafız kışlaları, Beytül-mal binası, silah depoları ve devlet daireleri vardı. Dairevî planın ikinci kısmından sonra mahalleler gelmekteydi. Ayrıca merkezden şehrin dışına kadar dört ayrı ana yol mevcut olmakla birlikte bunların üzerinde de pazarlar ve müstakil dükkânlar bulunmaktaydı (Küçükbaşçı, 2010, s. 442). Her sanat erbabının bir sokağı ya da çarşısı vardı: Kokucular, ipçiler, sarraflar, ipekçiler, kitapçılar gibi. Basra körfezi ile dünyanın tüm limanlarına bağlı olan Bağdat'ın ismi "Medinetü's-Selam", "Dâru's-Selam" (Sulh Şehri) olarak da bilinmektedir (İbn Havkal, 2017, s. 223; Ebü'l-Fidâ, 1840, s. 292; Ebü'l-Fidâ, 1349, s. 330; İbn Battûta, 2004, C. I, s. 316). X. yüzyılda Bağdat şehrinin İstanbul'dan sonra dünyanın en büyük şehri olduğunu görmekteyiz (Durant, t.y., s. 80-81). Büyük Selçuklular zamanında vezîr Nizamü'l-Mülk'ün emriyle Ebu Sa'd Ahmed Neysabu tarafından Bağdat'ta Nizamiye Medresesi kurulmuştur. Medrese 1065-1067 yılları arasında inşa edilmiştir (Kırpık, 2011, ss. 685-686). Adı geçen medrese Türk-İslâm dünyasında yükseköğretim kurumu olarak kurulmuş olan ilk eğitim kurumudur. Bu medresenin devamı olarak 1227 yılında Halife Mustansır tarafından Mustansiriyye Medresesi kurulmuştur. Bu eğitim kurumunda tıp, farmakoloji ve doğa bilimlerine ayrılmış bir bina, bir hastane, yemekhane ve hamamlar mevcuttur (Sezgin, 2008, C. I, s. 164). Medresenin ihtiyaçları kurulan bir vakıf aracılığıyla karşılanmıştır. Orada ders veren hocaların ve diğer çalışanların sayısı 400 kişi kadardır. Burada büyük ve önemli bir kütüphane de mevcuttur. Ancak bu kütüphane 1258'de Moğollar tarafından yağmalanmıştır (Sezgin, 2008, C. V, s. 65).

Bağdat şehrinin önemli özelliklerinden birisi de kozmopolit yapısı idi. Şehirde Yahudiler, Hristiyanlar, Müslümanlar, gizli putperestler, İranlılar, Araplar, Suriyeliler, Orta Asyalılar yaşıyordu (Lapidus, 2002, C. I, s. 118). Hatip el-Bağdadî (öl. 1071), Bağdat'ın 60.000 hamama sahip olduğunu bildirmektedir. Aynı zamanda XI. yüzyılda Bağdat'ın nüfusunun da yaklaşık olarak bir buçuk milyon olduğu ifade edilmiştir (Mezaherî, 1972, ss. 208-209). Yukarıda verilen hamam sayısının abartılı olduğu açıktır. Çünkü XII. yüzyılda Bağdat'ta yaklaşık 5.000 hamamın bulunduğu verisi de mevcuttur (Mezaherî, 1972, s. 218). Bir şehirde özellikle hastane (bimaristan) bulunması sağlık ve şehir mimarîsi açısından önemlidir. Bu hususta Harun Reşid'in Bağdat'ta yaptırdığı hastane dikkat çekmektedir (Küçükbaşçı, 2010, s. 445). Ayrıca su sisteminin de şehir için önemli olduğu bilinmektedir. Bu açıdan Bağdat'ta su kaynaklarının yanı sıra su ihtiyacı Dicle Nehri'nden karşılanmaktadır. Su, sakalar tarafından inek derisindeki tulumlar içerisinde her gün develer üzerinde taşınmaktadır (Mezaherî, 1972, s. 215). Ancak 1258 yılındaki Moğol işgali nedeniyle şehir tamamen harabeye dönmüştür. Burada medeniyetin temelleri kökten sarsılmış ve kent bir daha İslâm dünyasında eski yerini muhafaza edememiştir (Erdem, 2011, s. 467). XIV. yüzyılın ilk yarısında Bağdat'a giden İbn Battûta, şehrin eski özelliklerinin az da olsa devam ettiğini ifade etmiştir. İbn Battûta bu hususta şunları kaydetmiştir: "Bağdat'ta iki köprü var. Mimarî bakımdan daha önce bahsettiğimiz Hille köprülerine benziyorlar. Kadın erkek gece gündüz orada dolaşırlar. Orası daima gezip tozmaya elverişlidir. Şehirde hutbe okunan, Cuma namazı kılınan on bir büyük cami var. Sekizi batıda, üçü doğudadır. Daha başka mescitler de vardır. Medreseler her yana dağılmış ise de harap bir durumdadır. Bağdat'ın hamamları hem bakımlı hem de çoktur. Genel olarak çatıları ziftle kaplandığından uzaktan bakan siyah mermer zannediyor! Bu madde Kûfe ile Basra arasında sürekli kaynayıp akan bir sıvıdan temin edilir. Zift, aynı çamur gibi kaynağın etrafına birikiyor. Oradan kürekle toplayıp Bağdat'a götürüyorlar. Her hamamda küçük odalar bulunuyor. Bunların zemini ziftle döşenmiş. Duvarların zeminden itibaren yarıya kadar kısmı da zift, daha yukarısı ise beyaz parlak kireçle kaplı. Bütün odalarda iki mermer musluk var. Birinden sıcak diğerinden soğuk su akıyor. Herkes ayrı bir odada yıkanır. Yıkanan kişinin izni olmadan başka biri oraya giremez. Odanın bir köşesinde boy abdesti almaya elverişli küçük bir havuz da bulunur. O havuzda sıcak ve soğuk su muslukları vardır. Hamama girene üç peştamal verilir. Birini girerken, diğerini de çıkarken kullanır. Üçüncüsü ise kurulanmaya yarar. Bu denli ince düzeni Bağdat'tan başka yerde görmedim." (İbn Battûta, 2004, C. I, ss. 318-319). İbn Battûta şehrin batı yakasının harap durumda olduğunu, buna karşın doğu yakasının daha iyi durumda olduğunu ifade etmiştir. Bağdat'ın doğu yakasında dükkânların daha çok ve en büyük çarşı olan Sûku's-Sülesâ (Salı Pazarı)'nın da burada olduğunu kaydetmiştir. Ayrıca Nizamiye Medresesi'nin bu zamanda halen varlığını sürdürdüğünü de eklemiştir (İbn Battûta, 2004, C. I, ss. 319-320).

Türk-İslam Dünyasında Kent

Karahanlılar zamanından itibaren şehirleşme hususunda Türk toplumunda İslâmî karakter özellikleri görülmeye başlamıştır. Bu hususta şehirlerde caminin yanına türbe yapılmaya başlanmıştır. Selçuk Bey zamanında ise özellikle Cend, Huvâre, Sıgnak ve Barçınlîkent şehirleri X. yüzyıldan itibaren kışlak ve yaylak olarak kullanılmaya başlanmıştır (Sümer, 2014, s. 90). 1000 yılına doğru İslâm dünyasında birçok şehir ve yaklaşık on beş kadar da “amsâr” denilen başkent mevcut idi. Bu başkentlere Semerkand, Nişabur, Rey, Şiraz, Basra, Bağdat, Şam, Eski-Kahire, İskenderiye, Kurtuba ve Kayrevan örnek verilebilir (Mezaherî, 1972, s. 207). Bu şehirlerden Maveraünnehr’deki birinci öneme sahip şehir Semerkand idi. Şehrin önemi coğrafi özelliğinden ileri gelmekteydi. Çünkü adı geçen şehir, Hindistan (Belh üzerinden), İran (Merv üzerinden) ve Türk hâkimiyetindeki bölgelerden gelen ticaret yollarının kavşağı konumundaydı. Aynı zamanda bölgedeki verimli topraklardan ötürü nüfus da artmıştı (Barthold, 1990, s. 88). Şehir yer seviyesinden yüksekte bulunmakta ve şehre merdivenlerle çıkılmaktaydı. Şehirde büyük çarşılar, hamamlar, hanlar ve evler vardı. Şehrin etrafı hendeklerle çevrelenmiş ve hendeklerden elde edilen toprak ve çamurlar sur inşasında kullanılmıştı. Evler kerpiç ve ahşaptan yapılmıştı. Şehrin çoğunda yollar, çarşılar ve sokaklar taş döşemeliydi (İbn Havkal, 2017, ss. 424-427; Barthold, 1990, ss. 88-105; Strange, 2015, ss. 559-566). Su şebeke sistemi bakımından en iyi kurulmuş şehir Semerkand idi. Burada İslâmiyet’ten önce Mecusîler tarafından yapılan büyük bir su deposu ve kurşun borulardan oluşan bir su şebekesi mevcuttu (Mezaherî, 1972, s. 215).

X. yüzyılda yeni bir şehircilik anlayışı da ortaya çıkmıştı. Özel bir planlama ile oluşturulan satranç tahtası şeklinde büyük şehirler oluşturulmuştur: Dicle üzerindeki Samarra ve Caferiyye, Kayrevan yöresindeki Rakka, Fatimîlerin Yeni-Kahire şehri, Endülüs’teki Kurtuba yakınındaki Ez-Zehra gibi. Ayrıca Ez-Zehra şehrinde ev yaptıranlara devlet 400 gümüş dirhem destek veriyordu. Bu bakımdan bölgede nüfus artışı da gerçekleşiyordu (Mezaherî, 1972, ss. 209-210). Şehirleşme için önemli olanaklardan birisi de X. yüzyıldan itibaren aydınlatma idi. Şehirlerin önemli noktaları aydınlatılırdı. İran ve Mezopotamya’da petrol lambaları, Suriye ve Mısır’da da yağ kandilleri aydınlatma için kullanılırdı. Musul ve Şam gibi şehirlerde yerel tuvaletler mevcuttu (Mezaherî, 1972, s. 216). Kaşgarlı Mahmûd’un verdiği bilgilere göre XI. yüzyılda Türk toplumunda dokumacılık-örgü işleri, keçe yapımı, hasır yapımı, çanakçılık, demircilik, dericilik, ayakkabıcılık, terzilik, marangozluk, kap-kacak tamirâtı, berberlik, kasaplık, fırıncılık gibi mesleklerin yapıldığını bilmekteyiz (Genç, 1997, ss. 371-388).

XI. yüzyılda Mervânîler tarafından yönetilen Meyyafarikin (Silvan) şehri, her birisi bir buçuk ton gelen beyaz taştan yapılmış mazgallı duvarlarla çevriliydi. Her yetmiş beş metrede bir de küçük kule yükselmekteydi. Şehrin girişinde büyük masif bir demir kapı bulunmaktaydı. Sasanîler zamanında ünlü olan bir şehir de Amid (Diyarbakır) idi. Etrafındaki surlar asit ve ateşe dayanıklı bazalt taşlar ile yapılmıştı. Bu bakımdan bu şehir ele geçirilemez olarak bilinirdi. Aynı zamanda şehirde ulu cami ve katedral yan yana yapılmıştı (Mezaherî, 1972, s. 211).

Karahanlı, Gazneli, Büyük Selçuklu, Harezmsâhlar, Türkiye Selçuklu ve Suriye Selçuklu gibi devletlerin Türkistan, İran, Suriye ve Anadolu’da oluşturdukları şehirleşme çalışmaları oldukça ileri düzeyde idi. Ancak 1218 yılında Cengiz Han tarafından Harezmsâh ülkesine gönderilen bir Moğol kervanı Otrar bölgesine vardığında bölge valisi İncalcık tarafından durdurulmuştur. Burada kervan yağmalanmış ve kervandakiler öldürülmüştür (Otrar Hadisesi). Bunun üzerine Cengiz Han, Harezmsâh Alaeddin Muhammed (1200-1220)’den İncalcık’ın kendisine verilmesini istemiştir. İncalcık ile akraba olan Harezmsâh Alaeddin Muhammed bu isteği reddedince batıya doğru kapsamlı bir Moğol istilası başlamıştır. Bu süreçte batı yönünde birçok şehir yağmalanmış ve harabe haline gelmiştir (Ebû’l-Ferec İbnü’l-İbrî, 2011, s. 9-12; Cüveynî, Tarih-i Cihangüşa, 1988, C. I, s. 136-138; Köprülü, 1987, C. V, s. 274).

Anadolu’da Kent

Anadolu’ya geldiğimizde Roma, Bizans, Türkiye Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemlerindeki sistem XVI. yüzyıla kadar iki türlü değişiklik geçirmiştir. Merkezi yönetimin kuvvetlendiği zamanlarda kent yerleşimleri kale dışına yani ovalara doğru genişlemiştir. Merkezi yönetimin bozulduğu ve güvenliksiz bir ortamın olduğu zamanlarda da yine kent yerleşmeleri kale içlerine doğru çekilmiştir (Özcan, 2006, ss. 163-164).

Malazgirt Savaşı sonrası Türklerin Anadolu’ya yerleşmeye başlamalarından itibaren şehirleşme hususunda yeni modeller ortaya çıkmıştır. Bizans’tan intikal eden şehirlere İslâmî unsurlar eklenmiştir. Ele geçirilen yeni yerlerde Türkler, cami, medrese, zaviye inşa ederek tüccarları, din âlimlerini bölgeye yerleştirmişlerdir. Ayrıca Anadolu’da Türkler tarafından yeni şehirler de kurulmuştur. XII. ve XIII. yüzyılda Türkiye Selçukluları ticarete önem vererek Anadolu’da şehirler arasında kervansaray ağı kurmuşlardır. Ayrıca önemli ticaret merkezi olan limanları da ele geçirmişlerdir. Bu dönemde şehirlerdeki dervişler yerleşik hayatı özendirmeye de çalışmışlardır (Küçükbaşçı, 2010, s. 443). Osmanlı öncesi Anadolu’da Türkmenleri yerleşim hususunda teşvik eden ve onların kolonize olmalarını sağlayan da dervişlerdir (Barkan, t.y., ss. 5-55). Dervişlerin bu faaliyetleri de Anadolu’da şehirleşme açısından önemli bir gelişme olarak görülebilir.

Anadolu’da şehir, çevresi surlarla çevrili (Altınok, 2025, s. 47), içinde idareci ve sanat ehli bulunan ancak gıda üretimi yapılmayan bir iskân (yerleşme) yeri olarak ifade edilebilir. Yalnız buna ilaveten şehrin bir hayat sahası bulunması da

gereklidir. Şehir öncelikle sur ile çevrilidir. Bu kısım Kayseri, Aksaray ve Beyşehir’de günümüze kadar gelen “içeri-şehir” olmalıdır. Surların dışında şehir hayatının gelişmesi ile iskân edilen ve şehre hukuken dâhil edilen bir kısım vardır ki burası da sur dışı olduğundan “dış”, Selçuklu devrindeki şekli ile de “taş-şehir” olarak bilinmektedir. “Taşra” kavramı buradan gelmiştir. Buradan itibaren yerleşme yerleri sona ermekte ve bağlık bahçelik sahalar başlamaktadır. Bu kısım şehrin etrafında adeta yeşil bir kuşak teşkil etmektedir. Bu kısma “sevad” denilmektedir. Bu kısımdan itibaren ise aslında şehir sona ermektedir. Buradan itibaren şehrin asıl gıda ihtiyacını karşılayan hububat üretim sahası, tarlalar, yaylalar ve hayvancılık üretim alanları yer almaktadır. Bu kısım ile aslında vilayet yani “il-el” başlamaktadır. Böylece Selçuklu devrinde Anadolu şehrinin çerçevesi bu şekilde görülmüş olur (Baykara, 2006, ss. 275-276).

Türkiye Selçuklu Devleti şehirlerine bakıldığında, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Bizans’tan devralınıp bazı değişikliklerle devam eden şehirler mevcuttur: Niksar, Uluborlu, Honaz, Ankara, Amasya, Çankırı, Kastamonu, İskilip, Turhal, Bayburt, Kemah, Divriği, Harput, Karacahisarlar (Afyon, Demirli, Şebin, Yavaş vb.), Konya, Sivas, Kayseri, Malatya, Erzincan, Erzurum, Tokat, Zile, Elbistan, Maraş, Niğde, Karaman (Larende), Ereğli, Akşehir, Kütahya, Sivas, Antalya, Alaiye, Sinop, Samsun gibi. Ayrıca doğrudan Türklerin kurduğu şehirler de mevcuttur: Aksaray, Denizli (Toguzlu), Kırşehir, Yenişehir (Yenişar), Eğirdir, Uşak, Beyşehir, Çorumlu, Seydişehir gibi (Baykara, 2006, s. 277). 1245 yılında Papa tarafından doğuya gönderilen keşiş Simon de Saint Quentin şunları kaydetmiştir: “Türkiye sultanlığı (regnum) çok ünlü ve çok zengin bir sultanlıktı. Orada kale, köy ve çiftlik mülkleri (casalia) dışında 100 kent vardı.” (Simon de Saint Quentin, 2006, s. 49). Bu bilgide şehir sayısı zamanın koşulları içerisinde abartılı olarak verilmiştir. Ancak bu veri Anadolu’da Selçuklu şehir sayısının fazlalığını göstermesi açısından önemlidir. Türkiye Selçuklu şehirleri ile ilgili yapılan araştırmalarda ise yaklaşık olarak 30 kadar şehrin varlığından söz edilmektedir (Metin, 2020, s. 33 ve dn. 34). Kısacası Anadolu’da Selçuklu şehirlerinin ortaya çıkması ilk aşamada Türkmenlerin Bizans uçlarına (sınırlarına) iskânı şeklinde başlamıştır. Bu iskân sürecinin devamında Bizans şehirlerine dâhil olan Türkler, şehrin sistemini yavaş yavaş değiştirmeye başlamışlardır. Ayrıca harap olmuş Bizans yerleşimlerini tekrar tamir ederek yeniden kurmuşlardır. Bunların dışında Türklerin bizzat kurduğu şehirler de mevcuttur (Metin, 2020, ss. 27-36).

Orta Çağ Batı ve İslâm kent modelleri karşılaştırıldığında benzerlikler olduğu görülmektedir. Her iki toplum ve coğrafyada İnsan ve hayvan gücüne dayalı üretim ve dağıtım sistemi bulunmaktadır. Mekânsal olarak cami veya kilise gibi dinî yapıların varlığı kentin sosyal, kültürel ve ekonomik çehresini biçimlendirmektedir. Şehirlerde loncaların varlığı ve mahalleler halinde örgütlenmeler ile birlikte güvenlik ihtiyacı olarak kale, sur ve hendek yapımı görülmektedir (Özcan, 2006, s. 170).

Osmanlı belgelerinde şehir “Cuma kılınur, bazar durur” yer olarak kaydedilmiştir (Öz, 2005, s. 59; Ergenç, 1981, s. 1265). Buradan hareketle Osmanlı şehirlerinin çekirdeği Cuma Camii ve Pazar yeri olarak ifade edilebilir. Osmanlı kayıtlarında merkezde bulunan bu tür camiler Cami-i Şerif, Cami-i Kebir ve Kadim Cami gibi adlarla anılmaktadır (Şahin, 2010, C. 38, s. 446). Ayrıca Süreyya Faroqi, Osmanlı kentlerini nüfus ölçütüne göre tasnif etmiştir. Ona göre 400 vergi yükümlüsünden az nüfusa sahip olan yerler, şehir statüsünde değildir (Öz, 2005, s. 65). Faroqi, şehirlerin teknoloji, demografi ve Pazar fonksiyonu üzerine de durmuştur (Ergenç, 1988, s. 670). 1740 tarihli kanunnameye göre Osmanlı’da han, hamam, bedesten ve kervansaray yapılmış yerler kasaba olarak belirtilmiştir. Aynı zamanda şehir ve kasaba olan araziler de mirî arazi statüsünden çıkarılmıştır (Ergenç, 1981, s. 1265). Bu da kırsal kentsel ayırım ile alakalı olmalıdır.

Osmanlı kent tarihi hakkında Özer Ergenç, Osmanlı kentinin bir sentezin ürünü olduğunu ifade etmiştir. Buna göre Osmanlı kentleri, İslâmî öğelerin yanında Orta Asya Türk uygarlığının da etkilerini içinde barındırmaktadır. Osmanlı kentlerini İslâm kentlerinden üstün kılan ise dini ve sosyal yapılar bütünü olarak imaretler yapmalarıdır (Öz, 2005, s. 61). Burada Osmanlı kenti olarak bir metropol özelliği gösteren İstanbul örnek olarak verilebilir. Ayrıntıya girmemekle birlikte 19. yüzyıl başına kadar İstanbul, Darû’s-saade, Eyüp, Galata, Üsküdar, Boğaz Köyleri, Anadolu ve Rumeli yerleşmelerinin oluşturduğu “yıldız kümesi” olarak geç Orta Çağ’ın en mükemmel metropolü idi (Cansever, 1997, s. 115).

Avrupa’da Kent

Avrupa’ya gelindiğinde, Kilise’nin varlığı şehir yaşamının ortaya çıkması ve devam etmesinde önemli bir etkiye sahiptir. Genel bir kural olarak Kilise her piskoposluk bölgesini bir “civitas” olarak ayırmıştır. VI. yüzyılın başından itibaren de “civitas”, “piskoposluk kenti” olarak kullanılmıştır. Germen kavimlerinin göçü bile Avrupa’da şehir sistemini çok etkilememiştir (Pirenne, 1946, ss. 13-14). Avrupa’da 977 yılında bir Arap gezgini tarafından “Lombardiya’nın en zengin, en soylu ve en ünlü kenti” olarak Amalfi, Venedik, Cenova ve Pisa kaydedilmiştir. Bunlar arasında kuşkusuz en dikkati çeken Venedik’tir. Attila 452 yılında İtalya’ya geldiği zaman Adriyatik kıyısının etrafındaki kentlerin halkı kendilerine sığınmak için yerler aramıştır. Onlar, Lagünler ve kum yığınları ile Adige ve Brenta nehirleri arasına yerleşmişlerdir. Bu yerleşme ile birlikte burada nüfus hızla artmaya başlamıştır. VIII. yüzyılın başlarından itibaren bölgedeki tüccarlar Fransa ve Orta Avrupa ile ticaret yapmaya başlamışlardır. Haçlı seferleri ile iyice zenginleşen Venedik kentine bu bakımdan “Altın Venedik” de denilmiştir. Aynı zamanda Venedik, Avrupa’nın kuzey, orta ve kuzey batı bölgelerinden hammadde ve köle toplayan bir yerleşimdir. Bizans ve doğu mallarını ise Avrupa’ya pazarlayan bir şehirdir. Özellikle balık, tuz ve cam gibi ürünler pazarlanmaktadır (Bakır ve Ülgen, 2009,

s. 130). Venedik kurulduktan sonra Bizans'ın ileri bir karakolu olarak kullanılmıştır. Onun bu özelliğinin coğrafi konumundan ileri geldiğini düşünebiliriz. Çünkü kent Adriyatik Denizi'nin üst tarafında ve Alplerin eteklerinde bulunmaktadır. Bu konumu ona ayrı bir avantaj sağlamıştır (Pirenne, 1946, ss. 83-84).

Avrupa'da VIII. yüzyılda Marsilya limanı da çok etkin ticarî hareketliliği ile ön plana çıkmıştır. Burası İstanbul, Suriye, Afrika, Mısır, İspanya ve İtalya ile sürekli bağlantı halindedir. Bu kentte bulunan Yahudi tüccarlar, kentin ticarî faaliyetlerinin gelişiminde önemli katkılar sağlamışlardır. Kentte aynı zamanda zanaatçıların da varlığı dikkati çekmektedir (Pirenne, 1946, ss. 17-18).

Orta Çağ Avrupası'nda kentsel yaşamın önemli unsurlarından birisi de burjuvazi sınıfı idi. Onların eğilimleri ticarete karşı duran kilise ile çelişmekteydi. Onlar ticaret yapabilme özgürlüğünün peşinde idiler. XII. yüzyıl süresince özgürlük için birçok ayaklanma meydana getirmişlerdir. Hatta bir Alman Atasözünde bu durum, "Kentin havası insanı özgürleştirir." şeklinde ifade edilmiştir. Böylece ticari olarak düşündüğümüzde burjuvanın şehirlerde hâkim olmaya başladığını görmekteyiz (Bakır ve Ülgen, 2009, s. 131).

Sonuç

Tarihî süreçte kent kuramlarını incelediğimizde her toplumun kenti nasıl oluşturduğu veya kent içerisinde nasıl yaşadığı konusunda genel geçer unsurların var olduğu bir gerçektir. Bununla birlikte her toplum kent sistemini kendi içerisinde oluşturmuştur. Buradan hareketle her toplumun kent olgusunu kendi tarihî süreci içinde incelemek ve ona göre ölçütler belirlemek daha uygun olacaktır. Tabi ki bu disiplinlerarası bir çalışmayı gerektirmektedir.

Max Weber'in ifade ettiği kentin sadece Avrupa kenti olduğu, onun dışında bir kent yapılanmasının görülmediği yaklaşımı bir kısıtlılık göstergesidir. Henri Pirenne'nin ifadesiyle kent olma koşulunun sadece ticarete bağlanması da yine bir kısıtlılıktır. Aynı zamanda Lapidus'un sadece İslâm kenti üzerinde durması da bizi kısıtlı kent incelemesi sonucuna ulaştırır. Kent tarihine bakıldığında Türkistan, İran, Suriye, Anadolu ve Avrupa gibi büyük coğrafyalarda meydana gelen tarihi süreçler içerisinde kentler hâkim toplumun siyasi, sosyal ve kültürel çevresi içerisinde gelişme göstermiştir. Kentin tarihi arka planına göre şehirleşmenin temel bazı kriterleri kendiliğinden ortaya çıkmış olsa da -su, gıda, güvenlik, barınma gibi- yine de farklılıklar mevcuttur. Buna göre tek bir coğrafya ve toplum üzerinden bakılarak bir kent kuramı ortaya koymak mümkün görünmemektedir. Günümüzde de şehirler temel bazı özellikleri ile benzer olmalarına rağmen her toplumun uygulamalarında ve yaşam şartlarında farklı kimliklere bürünebilmektedir. Şehirler insan gibidir. Her insan farklı coğrafya ve toplum içerisinde farklı olduğu gibi şehirler de farklıdır. Bu çalışma kent kuramlarının kısıtlılıklarını ve genel bir kent kuramı oluşturma mümkün olmadığını ortaya koymaktadır.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflicts of interest to declare.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynaklar

- Aktüre, S. (1997). *Anadolu'da Bronz Çağı*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Altınok, Y. S. (2025). Anadolu'da Türk Kent Kültürünü Oluşturan Mekânsal Yapılanmalar (XI. Yüzyıldan XIII. Yüzyılın Sonuna Kadar). *Ahbar*, 3, 44-58.
- Aslanoğlu, R. A. (1998). *Kent, Kimlik ve Küreselleşme*. Asa Yayınları.
- Bakır, A., & Ülgen, P. (2009). Geç Ortaçağlarda Avrupa'da Kent ve Kentsel Yaşam Hakkında Bir Değerlendirme. *Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 127-143.
- Barkan, Ö. L. (ts.). *Kolonizatör Türk Dervişleri*. Hamle Yayınları.
- Barthold, V. V. (1990). *Türkistan*. (Hakkı Dursun Yıldız, Haz.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Baykara, T. (2006). Türkiye Selçuklularında Şehir/Kent ve Şehirli/Kentliler. (A. Y. Ocak, Ed.), *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I*, (275-291). Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Belâzurî (2002). *Fütûhu'l-Büldân*. (Mustafa Fayda, Çev.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bertrandon de la Broquière. (2000). *Deniz aşırı Seyahat*. (Ch. Schefer, Haz.). (İlhan Arda, Çev.). Eren Yayınları.
- Büchner, V. F. (1970). Şehir. *İçinde İslam Ansiklopedisi*, (C. 11, ss. 391-392). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Cansever, T. (1997). *İslâm'da Şehir ve Mimarî*. İz Yayınları.

- Cüveynî, Alaeddin Ata Melik (1988). *Tarih-i Cihangüşa* I. (Mürsel Öztürk, Çev.). Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*. C. I. (1985). (Besim Atalay, Çev.). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Durant, W. (ts.). *İslâm Medeniyeti*. (Orhan Bahaeddin, Çev.). Tercüman Yayınları.
- Ebü'l-Ferec İbnü'l-İbrî. (2011). *Târihu Muhtasari'd-Düvel*. (Şerafeddin Yaltkaya, Çev.). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ebü'l-Fidâ Coğrafyası*. (2017). (Ramazan Şeşen, Çev.). Yeditepe Yayınevi.
- Ebü'l-Fidâ. (1349). *Takvimü'l-Büldan*. (Abdü'l-Muhammed Ayeti, Farsça Çev.). Zer Matbaası.
- Ebü'l-Fidâ. (1840). *Takvimü'l-Büldan*. (M.Reinand ve Mac Guckin de Slane, Haz.).
- Erdem, İ. (2011). Ak-Koyunlular Devrinde Bağdat (1469-1508). *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selam) Uluslararası Sempozyum*, I, (7-9 Kasım 2008). 467-477.
- Ergenç, Ö. (1981). Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler. *VIII. Türk Tarih Kongresi*, II, (11-15 Ekim 1976). 1265-1274.
- Ergenç, Ö. (1988). Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler. *Belleten*, LII (203), 667-684.
- Genç, R. (1997). *Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk Dünyası*. TAKE Yayınları.
- Guy Le Strange. (2015). *Doğu Hilafetinin Memleketleri*. (Adnan Eskikurt ve Cengiz Tomar, Haz.). Yeditepe Yayınları.
- Hudud al-'Âlam (The Regions of The World)*. (1937). V. Minorsky (Trans.). Printed at the Oxford University Press.
- Ibn Khordâdhbeh. (1889). *Kitâb Al-Masâlik Wa'l-Mamâlik*. (M. J. De Goeje, Haz.).
- İbn Battûta. (2004). *Seyahatnâme* I. (A. Sait Aykut, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- İbn Haldun. (2011). *Mukaddime* II. Süleyman Uludağ (Haz.). Dergâh Yayınları.
- İbn Havkal. (2017). *Sûret el-Arz / 10. Asırda İslâm Coğrafyası*. Ramazan Şeşen (Çev.). Yeditepe Yayınları.
- İbnü'l-Esîr. (1986). *el-Kâmil Fi't-Tarih*. V. Yunus Apaydın (Çev.). Bahar Yayınları.
- İnalcık, H. (2013). *Şâir ve Patron*. Doğubatı Yayınları.
- İsbir, E. G. (1992). *Şehirleşme ve Meseleleri*. Gazi Büro Yayınları.
- İzgi, Ö. (2000). *Çin Elçisi Wang Yen Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1983). *Türk Milli Kültürü*. Boğaziçi Yayınları.
- Kanar, M. (2013). *Farsça-Türkçe Sözlük*. Say Yayınları.
- Kırpık, G. (2011). Bağdat Nizamiye Medresesi'nin Kuruluşu, Yapısı ve İşleyişi. *İslâm Medeniyetinde Bağdat (Medinetü's-Selam) Uluslararası Sempozyum*, II, (7-9 Kasım 2008). 685-698.
- Köprülü, M. F. (1987). Hârizmşâhlar. İçinde *İslam Ansiklopedisi*, (C. 5/1, 265-296). Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Küçükkaşçı, M. S. (2010). Şehir, İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 38, 441-446). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Lapidus, I. M. (2002). *İslâm Toplamları Tarihi* I. (Yasin Aktay, Çev.). İletişim Yayınları.
- Mezaherî, A. (1972). *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*. (Bahriye Üçok, Çev.). Varlık Yayınları.
- Metin, T. (2020). *Selçuklu Çağında Yaşamak*. Kronik Yayınları.
- Minorsky, V. (1948). Tamim İbn Bahr's Journey to the Uyghurs. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 12(2), 275-305.
- Mu'in, M. (1375). *Farsça Sözlük*. Müessese-i İntişarat-ı Emir-i Kebir.
- Ögel, B. (1962). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Öz, M. (2005). Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(6), 57-88.
- Özcan, K. (2006). Anadolu-Türk Kent Tarihinden Bir Kesit: Selçuklu Döneminde Anadolu-Türk Kent Model(ler)i. *Bilig*, 38, 161-184.
- Pirenne, H. (1946). *Medieval Cities*. (French Frank D. Halsey, Trans.). Princeton University Press.
- Scheiner, J., & Toral, I. (2022). Baghdād's Topography and Social Composition. J. Scheiner and I. Toral (Eds.), *Baghdād: from its beginnings to the 14th century*. Brill.
- Sezal, İ. (1992). *Şehirleşme*. Ağaç Yayınları.
- Sezgin, F. (2008). *İslâm'da Bilim ve Teknik*. I-V, TÜBA (Türkiye Bilimler Akademisi) – İstanbul Büyükşehir Belediyesi – Kültür Bakanlığı Ortak Yayınları.
- Simon de Saint Quentin. (2006). *Bir Keşiş'in Anılarında Tatarlar ve Anadolu 1245-1248*. (Erendiz Özbayoğlu, Çev.). Doğu Akdeniz Kültür ve Tarih Araştırmaları Vakfı.
- Sümer, F. (2014). *Eski Türklerde Şehircilik*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şahin, İ. (2010). Osmanlılar'da Şehir, İçinde *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (C. 38, ss. 446-449). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Tolstov, S. P. (2017). *Oğuz Şehirleri ve Oğuzlar*. (Ekaterina S. Şeremeteva, Rusça'dan Çev.). Doğu Kütüphanesi.
- Weber, M. (2012). *Şehir*, (Don Martindale & Gertrud Neuwirth, Eds.). (Musa Ceylan, Çev.). Yarı Yayınları.
- Zeydân, C. (2012). *İslâm Uygarlıkları Tarihi* II. (Nejdet Gök, Çev.). İletişim Yayınları.